

**ОФІЦІЙНА ЗАЯВА МІСІЇ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НДІ
ЩОДО ПОЗАЧЕРГОВИХ ВИБОРІВ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ
21 ЛИПНЯ 2019 РОКУ**

Київ, Україна, 22 липня 2019 року

Цей попередній звіт підготовлено делегацією спостерігачів Національного Демократичного Інституту (НДІ) на позачергових парламентських виборах 21 липня 2019 року в Україні. До складу делегації входили спостерігачі з десяти країн. Делегацію очолили колишній Прем'єр-міністр Ірландії та Посол Європейського Союзу в США Джон Братон, колишня директорка Бюро демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ/БДПЛ) Дама Одрі Гловер, колишня губернаторка штату Нью-Джерсі та голова Агентства з охорони навколишнього середовища США Крістін Годд Вітмен та регіональна директорка НДІ у Євразії Лора Джуетт. При підготовці цієї заяви було використано висновки семи довгострокових аналітиків та напрацювання офісу НДІ в Україні, а також офіційну заяву спільної передвиборчої делегації НДІ та Європейського парламенту¹, опубліковану в листопаді 2018 року, та заяви НДІ про перший² та другий³ тури президентських виборів, що відбулися в березні та квітні 2019 року. У своїй роботі НДІ тісно співпрацював з Міжнародним республіканським інститутом (МРІ), українською організацією Громадянська мережа ОПОРА, а також Європейською мережею організацій з моніторингу виборів (ENEMO).

Метою спостережної місії НДІ є точна та неупереджена оцінка різних аспектів виборчого процесу та вироблення рекомендацій на підтримку мирних і чесних виборів та посилення довіри суспільства до виборчого процесу. Інститут здійснював свою діяльність відповідно до Декларації принципів міжнародного спостереження за виборами⁴ та доданого до неї Кодексу поведінки міжнародних спостерігачів за виборами, а також законодавства України. Делегація наголошує, що ця заява є попередньою. Офіційні результати ще не встановлені, і скарги щодо проведення виборів ще не розглянуті судом. НДІ буде й надалі здійснювати спостереження за виборчими процесами і може робити нові заяви. Делегація визнає, що саме народ України, зрештою, визначатиме достовірність та легітимність проведених виборів.

ЗАГАЛЬНІ ПІДСУМКИ

Втретє впродовж останніх чотирьох місяців Україна провела демократичні вибори. Незважаючи на війну та стислі часові строки, уряд, органи адміністрування виборів, політичні партії, кандидати, спостерігачі та громадяни доклали спільних зусиль, щоб виборчий процес відбувся відповідно до норм українського законодавства, міжнародних стандартів та відображав волевиявлення виборців. Це чудове досягнення.

¹ «Офіційна заява передвиборчої делегації Національного демократичного інституту та Європейського парламенту в Україні» 17 листопада 2018 р. <https://www.ndi.org/publications/statement-national-democratic-institute-and-european-parliament-pre-election-delegation>

² «Офіційна заява спостережної місії НДІ щодо президентських виборів 31 березня 2019 року в Україні», 1 квітня 2019 року, <https://www.ndi.org/publications/statement-ndi-election-observation-mission-ukraine-s-march-31-2019-presidential>

³ «Офіційна заява місії спостерігачів НДІ щодо другого туру президентських виборів 21 березня 2019 року в Україні», 22 квітня 2019 р. <https://www.ndi.org/publications/statement-ndi-election-observation-mission-ukraines-april-21-2019-second-round>

⁴ «Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами та Кодекс поведінки міжнародних спостерігачів за виборами», 27 жовтня 2005 року, <https://www.osce.org/odihr/16935?download=true>

Після проведення п'яти загальнонаціональних виборів з часу Революції Гідності у 2014 році, Україна продемонструвала технічну спроможність та політичну волю щодо ефективного вирішення першочергових питань виборчого законодавства, адміністрування та виборчих процедур. Хоча в цих сферах є можливості для вдосконалення, нагальніші завдання пов'язані з основними соціальними та економічними проблемами, які багато інших демократичних країн також намагаються вирішити. Ці проблеми стосуються зокрема ролі медіа, реформи фінансування виборчих кампаній, гендерної рівності, залучення маргіналізованих груп та реалізації виборчих прав громадян.

Делегація запропонувала низку рекомендацій задля покращення виборчого процесу, зокрема:

- Доопрацювати Виборчий кодекс, ухвалений перед позачерговими виборами народних депутатів України;
- Затвердити гендерні квоти та механізм їх реалізації до ухваленого Виборчого кодексу;
- Полегшити голосування для ВПО, інших внутрішніх мігрантів та громадян, зареєстрованих на непідконтрольних територіях;
- Переглянути законодавство, що регулює фінансування виборчих кампаній;
- Забезпечити повне фінансування суспільного мовника; та
- Адвокатувати, щоб компанії соціальних медіа докладали більше зусиль задля обмеження негативного впливу дезінформації.

Українці вже вкотре продемонстрували свою відданість демократичному та європейському майбутньому. Вони оптимістично налаштовані та мають високі очікування від новообраного парламенту України. Такі погляди є цінними активами, і водночас великою відповідальністю для нового парламенту. Демократичний характер цих виборів забезпечує міцну основу для досягнення консенсусу, необхідного для формування уряду і початку процесу проведення важких реформ. Нова партія більшості чи коаліція повинні забезпечити репрезентативність та інклюзивність через багатопартійну співпрацю, а також враховувати поради як новообраних, так і досвідчених політиків.

ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Парламентські вибори 2019 року в Україні відбулися в рамках другого національного виборчого циклу після «Революції гідності» 2014 року. З того часу країна досягла значного прогресу. Найбільш вражаючою була трансформація самих українців, які послідовно демонструють своє бажання долучитися до громадського життя, контролювати своїх лідерів, а також прагнуть демократичного та європейського майбутнього.

Президентські вибори, які пройшли у два тури — у березні та квітні 2019 року — стали історичними. Українці знову підтвердили вірність своєму демократичному вибору, а також сильне прагнення змін. Передвиборча кампанія була справді конкурентною, у виборах узяла участь велика кількість виборців, а члени виборчих комісій діяли професійно. Переможець — новий політичний лідер Володимир Зеленський — отримав більше 73% голосів. Попри втручання з боку Росії та війну на сході України, виборчий процес відповідав міжнародним стандартам, а результат став відображенням волі виборців. У регіоні, де мирна зміна влади шляхом виборів залишається рідкістю, ці досягнення є відображенням політичної зрілості та цілеспрямованості народу України. Вони також встановлюють високу планку для проведення усіх наступних виборів. Під час інавгураційної промови Президент Зеленський закликав провести парламентські вибори в липні, а не у жовтні, створивши таким чином ранню та відповідальну перевірку демократичності своєї адміністрації. В рамках парламентсько-президентської системи державного устрою, який діє в Україні, парламент призначає уряд та Прем'єр-міністра, що буде невід'ємним чинником визначення політичного курсу країни.

Дослідження громадської думки, проведене НДІ в травні, свідчить про те, що рівень оптимізму стосовно напрямку розвитку країни є найвищим з 2015 року. Крім того, виявлені сподівання та ставлення вказують на більшу єдність усіх регіонів України. Ці настрої є цінним надбанням країни. Водночас, українці мають високі очікування щодо нового Президента та майбутнього парламенту. Половина

населення вважає, що в наступному парламенті їхні інтереси будуть представлені краще, ніж у поточному, і більшість очікує проведення серйозних реформ протягом наступних 12 місяців, в т.ч. проведення переговорів для встановлення миру, покращення стану економіки та зменшення рівня корупції. В основі цих сподівань — незадоволеність поступом у напрямку становлення демократичної системи стримування і противаг, в т.ч. незалежності судової системи. Відповідь на вимоги українців стане складним, але критично важливим порядком денним для нової президентської адміністрації, парламенту та уряду.

Агресія Кремля залишається центральним елементом української політики. Тривають російська окупація Криму, контроль територій на сході України та інші форми гібридної війни, спрямовані на те, щоби перешкодити демократичним та проєвропейським прагненням України. До числа таких дій належать також кампанії з дезінформації та інші заходи, спрямовані на розкол і дестабілізацію суспільства. Протидія цій агресії навантажує та ускладнює роботу і без того нестійких політичної, соціальної та економічної систем України.

Успішність зусиль України щодо забезпечення заможного, незалежного та демократичного майбутнього має надзвичайну вагу для глобальної безпеки та добробуту. Міжнародна демократична спільнота — на чолі з США та Європою — повинна надати Україні як моральну, так і матеріальну підтримку на шляху її просування вперед. Головним із цих проявів солідарності є запевнення, що двері до ЄС та НАТО залишаються відкритими.

ВИСНОВКИ ТА СПОСТЕРЕЖЕННЯ

ДЕНЬ ВИБОРІВ

НДІ відзначив, що в цілому початок голосування, голосування, підрахунок та підбиття підсумків відбулися у відповідності до українського законодавства та загальних демократичних стандартів. Місія в цілому позитивно оцінила дотримання порядку процедур під час голосування та загальну атмосферу на виборчих дільницях. ЦВК повідомила про активність виборців на рівні 49.8 відсотків. Майже усі порушення були по суті технічними. Найбільш поширені проблеми, згідно зі звітами ОПОРИ, переважно стосувалися порушення процедур видачі виборчих бюлетенів та, меншою мірою, розголошення таємниці голосування. Спостерігачі НДІ відзначили, що лише невелика кількість виборчих дільниць була доступною для виборців з інвалідністю.

Національна поліція склала 66 адміністративних протоколів та відкрила 71 кримінальне провадження. Беручи до уваги характер парламентських виборів, кількість порушень протягом дня виборів порівняно із виборами у березні та квітні збільшилася. Зокрема, 32 провадження були розпочаті за фактом незаконного використання виборчого бюлетеня, дев'ять — за підкуп виборців, вісім кримінальних проваджень — за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян та сім — за перешкоджання здійсненню виборчого права. Також поліція прозвітувала про отримані повідомлення про можливі випадки замінування 83 виборчих дільниць, жоден з яких не підтвердився.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА АДМІНІСТРУВАННЯ ВИБОРІВ

Нормативно-правова база: Різні українські та міжнародні експерти погоджуються, що нормативно-правова база для парламентських виборів відповідає потребам демократичного процесу. Однак ключові її вдосконалення, рекомендовані такими організаціями як ОПОРА, Бюро демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ/БДПЛ), НДІ, Міжнародним республіканським інститутом (МРІ) та іншими спостерігачами були впроваджені лише частково та запізно для липневих виборів.

11 липня Верховна Рада України прийняла новий Виборчий кодекс, який регламентує проведення президентських, парламентських та місцевих виборів і передбачає пропорційну систему для

парламентських виборів за відкритими партійними списками, а також гендерну квоту. Ці зміни відображають рекомендації, що вже протягом тривалого часу спільно надавалися широким спектром зацікавлених осіб. Проте, положення цього кодексу не поширювались на вибори народних депутатів України у липні 2019 року, які були проведені відповідно до майже незміненої нормативно-правової бази; крім того, до складу кодексу не було інкорпоровано низку інших реформ, запропонованих українськими НГО та політичними лідерами, а також міжнародними спостерігачами. Серед них були додаткові заходи з забезпечення прозорості та неупередженості розв'язання виборчих суперечок, надання повних політичних прав внутрішньо переміщеним особам (ВПО) та іншим внутрішнім мігрантам (наприклад, трудовим мігрантам, студентам та ромам) та запровадження вчасних, дієвих і пропорційних покарань за порушення. Новий парламент матиме нагоду поновити обговорення цих питань та покращити чинне законодавство України.

Чинний закон про вибори народних депутатів України передбачає прискорену процедуру проведення позачергових виборів. Проте, така часова регламентація виборів була розроблена без урахування можливості численних позовів, які, зрештою, мали місце та призвели до затримок та плутанини. Хоча Центральна виборча комісія (ЦВК) виконала часові вимоги стосовно реєстрації кандидатів та затвердження тексту та форми виборчих бюлетенів, комісії неодноразово доводилося вносити зміни до своїх рішень, які були прийняті у визначені законом строки, через рішення суду.

199 з 450 місць у Верховній Раді України буде розподілено між кандидатами-мажоритарниками, що обиралися в одномандатних округах, до числа яких не увійшли 26 округів на території окупованого Криму та непідконтрольних частинах Луганської та Донецької областей. Решта 225 місць будуть розподілені за закритими списками між представниками політичних партій, які подолають п'ятивідсотковий бар'єр у загальнодержавному багатомандатному окрузі за пропорційною системою.

Органи адміністрування виборів: Новий склад ЦВК, призначений у вересні 2018 року, діяв професійно та ефективно. Проведені НДІ опитування свідчать про те, що довіра суспільства до ЦВК значно виросла за період з грудня 2018 року по травень 2019 року, що можна пояснити якістю роботи комісії під час президентських виборів. В ході підготовки до позачергових парламентських виборів ЦВК доклала чималих зусиль для вчасного виконання покладених на неї обов'язків, в т.ч. обов'язків з проведення закупівель, незважаючи на суттєві обмеження часу та прогалини в законодавстві. ЦВК регулярно комунікувала з громадянами за допомогою прес-конференцій, прес-релізів та публікацій в Інтернеті. Однак, питання щодо недостатньої прозорості процесу ухвалення рішень, які піднімалися громадянським суспільством та групами міжнародних спостерігачів протягом президентських виборів, були вирішені лише частково. У багатьох випадках обговорення і надалі велися за закритими дверима під час підготовчих засідань, а доступ до документів нерідко затримувався або обмежувався. Інформація про подані скарги у публічному доступі відсутня. Під час кожних з нещодавніх виборів висловлювалося занепокоєння щодо відбору та навчання членів окружних та дільничних виборчих комісій, проте вони виконували свої обов'язки, переважно, професійно.

Реєстрація кандидатів: Процес реєстрації кандидатів, загалом, був інклюзивним, але іноді непослідовним, що пов'язано з прогалинами та недоліками нормативно-правової бази. Серед таких недоліків варто зазначити короткі строки оскарження, неясність вимог щодо заповнення реєстраційних документів та умови п'ятирічного проживання на території України. В результаті цього, реєстрація деяких кандидатів та вирішення судових спорів вийшли за строки, передбачені законом — деякі з них тривали і в день напередодні виборів, що стало джерелом невизначеності та викликів, пов'язаних із наступними кроками, такими як друкування та передача бюлетенів. ЦВК, як видається, докладала узгоджених зусиль для виконання вимог щодо строків, водночас виконуючи свої обов'язки з реєстрації кандидатів.

РЕАЛІЗАЦІЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ

Мільйони українців стикнулися з перешкодами на шляху до голосування через конфлікт на сході та окупацію Криму, а також через внутрішню міграцію. Громадянам, які проживають на окупованих та невідконтрольованих територіях, доводиться багаторазово перетинати «лінію розмежування», щоб проголосувати у підконтрольній місцевості, що створює для них як фінансові, так і фізичні обтяження — особливо для жінок, людей з інвалідністю та літніх громадян. Багатьом ВПО та іншим внутрішнім мігрантам для того, щоб отримати можливість проголосувати за місцем нинішнього проживання, потрібно було здійснити низку обтяжливих кроків для зміни місця голосування. Хоча ЦВК полегшила процес зміни місця голосування для всіх виборців, скасувавши вимогу про надання документального обґрунтування, лише 280 922 громадян — невелика частина внутрішніх мігрантів та ВПО України — скористалися цією можливістю.

Крім того, виборцям, які змінюють виборчу дільницю на таку, що знаходиться за межами їхньої ОВК, заборонено брати участь у виборах в одномандатних округах, і голосувати вони можуть лише за кандидатів у загальнонаціональному багатомандатному окрузі, що частково позбавляє їх їхніх політичних прав. Верховна Рада України розглянула, але ще не ухвалила законопроект №6240, який має спростити процес зміни місця голосування та дозволити ВПО та іншим внутрішнім мігрантам голосувати у мажоритарних округах та на місцевих виборах.

Деякі виборці-роми не мають дійсних посвідчень особи або не внесені до Державного реєстру виборців (ДРВ), що не дозволяє їм взяти участь у виборах. Відсутність офіційних даних про кількість ромів, що проживають в Україні або є внесеними до бази даних ДРВ, ускладнює оцінку масштабу їх виключення з виборчого процесу.

Хоча ЦВК відзначає покращення порівняно з місцевими виборами 2015 року, вітчизняні та міжнародні спостерігачі послідовно повідомляли про проблему безперешкодного доступу до виборчих дільниць та виборчих документації для людей з інвалідністю. Парламент розглядав, але не ухвалив законопроект №5559, спрямований на вирішення проблеми доступу людей з інвалідністю.

ГЕНДЕРНІ ПИТАННЯ ТА ІНКЛЮЗИВНІСТЬ

Хоча згідно з опитуванням НДІ⁵ 62% українців прагнуть більш збалансованого представництва жінок та чоловіків в уряді, Україна посідає 157 місце серед 191 країни за відсотком жінок у парламенті — 12%.⁶

Під час цих виборів делегація НДІ відзначила певні покращення. Частка кандидаток дещо зросла — з майже 20% у 2014 році до 23% у 2019. Незважаючи на це, групи з адвокації гендерної рівності та правозахисні групи, а також численні політичні лідери погоджуються, що вжитих дотепер заходів недостатньо і рекомендують запровадити гендерні квоти. Діючий закон про парламентські вибори не передбачає гендерних квот, але ухвалений парламентом 11 липня Виборчий кодекс містить вимогу щодо 40% квоти, впровадження якої допомогло би задовольнити запит суспільства на більш рівне представництво жінок та чоловіків.

Деякі партії дослухалися до рекомендацій щодо більшої інклюзивності. Жінки склали 30% від кандидатів в усіх партійних списках. Цей відсоток зріс у порівнянні з 2014 роком; тоді кількість жінок складала 25%. Серед кандидатів-мажоритарників жінки склали 16%, а в 2014 році цей показник становив 13%. З 22 партій, які балотувалися в парламент, у списках 13 партій кількість жінок складала принаймні 30%. Проте у багатьох випадках жінки займають непрохідні позиції. У списках десяти

⁵ Дослідження НДІ: Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. <https://www.ndi.org/publications/ndi-poll-opportunities-and-challenges-facing-ukraine-s-democratic-transition>

⁶ New Parline: відкрита база даних Міжпарламентського союзу (beta), "Міжпарламентський союз. <https://data.ipu.org/women-ranking?month=4&year=2019>

політичних партій жінки склали принаймні 30% кандидатів у першій десятці. З 53 партій, які зареєстрували кандидатів на вибори за мажоритарною системою, лише вісім партій висували жінок на щонайменше 30% своїх округів. У 24 з 199 одномандатних округів жінок-кандидаток зовсім не висували.

Жінки й надалі широко представлені в органах адміністрування виборів. Дев'ять із 16 членів ЦВК, включно із головою, жінки. Жінки склали 59% від членів ОВК та 51% від членів ДВК. Категоризовані дані, які відображають стать виборців, відсутні, що не дає можливості оцінити тенденції участі жінок у виборах та заважає політичним партіям та кандидатам вести прицільну виборчу кампанію.

Лише п'ять із 22 партій, що взяли участь у виборах за пропорційною системою, включили до своїх програм підтримку рівності між чоловіками та жінками. У ЗМІ рівність не стала важливою темою для обговорення. Деякі кандидатки повідомляли, що стали об'єктами сексизму та утисків у публічному дискурсі, у традиційних ЗМІ та в соціальних медіа; НДІ відзначив кілька обурливих випадків сексизму та утисків. За даними аналізу політиків у ЗМІ, проведеного Радою Європи, чоловіки отримали 90 або більше відсотків висвітлення на національному телебаченні в прайм-тайм та онлайн.⁷

Згідно з опитуванням НДІ, більшість українців прагнуть жити у суспільстві, де поважають права людини та забезпечують рівність перед правом для всіх. Однак лише одна партія згадала про права ЛГБТІ у передвиборчій програмі. Гомофобні висловлювання використовувалися як інструмент негативної агітації. Дезінформація з боку Росії була спрямована на те, щоб пов'язати підтримку прав ЛГБТІ спільноти з відкиданням «традиційних українських цінностей», яке начебто спричинене Європою, і чимало партій та кандидатів повідомляли НДІ про неготовність прямо протидіяти такому повідомленню. 23 червня, під час передвиборчої кампанії, відбувся найбільший щорічний марш рівності «КиївПрайд», але жодна з провідних політичних партій та жоден із основних кандидатів участі в ньому не взяли.

СЕРЕДОВИЩЕ ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРЧОЇ КАМΠΑНИЇ

Вибори були конкурентними. Виборці мали широкий та різноманітний спектр варіантів, а дослідження НДІ показали, що, порівняно з недавніми виборами, більше людей змогли підібрати партію відповідно до своїх уподобань. Деякі партії зробили процес відбору кандидатів відкритим для широкого загалу за допомогою онлайн-платформ, намагаючись підвищити прозорість. Громадська увага, а також ініціативи громадянського суспільства та медіа-розслідування призвели до того, що партії виключили деяких кандидатів із сумнівними політичними або бізнес-інтересами. Суспільний запит на нові політичні обличчя також позначився на відборі кандидатів, і деякі з провідних партій висунули кандидатів з незначним або повністю відсутнім досвідом у політиці.

Короткі строки проведення виборів викликали низку проблем. Партії повідомляли про брак часу на проведення ретельного процесу висунування кандидатів, підготовку передвиборчих матеріалів та повідомлень, а також комунікування з громадськістю. Організації громадянського суспільства — такі як ОПОРА, Комітет виборців України (КВУ), Центр UA та громадський рух ЧЕСНО — очолили роботу з інформування виборців щодо партійних платформ і кандидатів. Загалом, український електорат все ж мав обмежений час для ознайомлення з кандидатами та партіями, що взяли участь у виборчих перегонах. Це особливо негативно позначилося на кандидатах, які балотувалися вперше, а також на нових політичних партіях.

Незважаючи на відносно не активне ведення виборчої кампанії та обмежені часові рамки, виборча кампанія під час парламентських виборів помітно відрізнялася від президентських виборів. Передвиборча агітація у березні та квітні була більш негативною, включала знеславлення опонентів, злобливу риторику та зображення, теми, які розколювали суспільство, залякування та нападки на сам

⁷ «Проміжний звіт про результати незалежного моніторингу висвітлення кампанії парламентських виборів в Україні у ЗМІ», Рада Європи, 2019 <http://www.cje.org.ua/sites/default/files/Final%20Interim%20Report%20Parliamentary.pdf>

виборчий процес. На противагу до цього, повідомлення в червні та липні були більш конструктивні та носили менш поляризуєчий характер. Водночас, у деяких партій спостерігався розвиток підходів до ведення передвиборчої кампанії під частковим впливом успішної стратегії партії Президента Зеленського на весняних виборах. Такі партії намагалися створити образ доступності, близькості та неформальності. Вони активно застосовували комунікації через соціальні медіа, використовували стильні образи, залучали «нові обличчя» та проводили креативні агітаційні заходи — такі як флешмоби та ко-воркінгові простори. Традиційні ЗМІ також широко застосовувалися. Згідно з аналізом проміжних звітів партій про фінансування кампанії, виконаним рухом ЧЕСНО, 81% витрат були спрямовані на послуги ЗМІ.⁸ Змістовні політичні дискусії не були ключовою частиною передвиборчої кампанії. Зокрема, організації громадянського суспільства критикували багатьох кандидатів з одномандатних округів за повторне використання старих виборчих програм.⁹

Свобода зібрань та свобода слова, в основному, поважалися, і виборче середовище було, загалом, мирне, але численні політичні партії повідомляли про окремі випадки насильства та залякувань, і спостерігач від ОПОРИ став жертвою фізичного нападу в Чернівцях. З початку виборчого процесу поліція отримала більше 7000 скарг та відкрила більше 360 кримінальних проваджень щодо виборчого процесу, з яких 120 стосувалися підкупу виборців. Станом на 19 липня було закрито лише 18 кримінальних проваджень.

Обман виборців: Давня практика використання кандидатів-«двійників» на цих виборах посилилась. «Двійники» — це кандидати, яких додають у бюлетень аби спантелечити виборців та змусити їх сплутати «двійника» з реальним кандидатом зі схожим ім'ям.¹⁰ Станом на 12 липня НДІ нарахував щонайменше 32 кандидати з однаковими іменами та прізвищами в 14 округах, причому в деяких з них збігалось й по батькові. Після початку реєстрації кандидатів ЦВК додала вимогу до кандидатів щодо надання в їхніх заявах інформації про зміну імені, включно з датами. Проте, виборцям ця інформація доступна не була, і тому не допомогла їм зробити інформований вибір.

З'явилася і нова практика: кандидати намагалися скористатися популярністю партій, до яких вони не мали жодного стосунку. Для цього вони присвоювали риси партійних брендів. Наприклад, станом на 12 липня НДІ нарахував не менше 84 кандидатів-мажоритарників у 51 окрузі, які зазначали дещо відмінні назви політичних партій, вказуючи місце своєї роботи або організаційної належності. Аналіз НДІ показав, що найчастіше використовувалися варіанти назви партії «Слуга народу», але були й випадки присвоєння назв «Голос», «Батьківщина» та «Опозиційний блок».

Підкуп виборців: Матеріальне заохочення виборців — давня риса українських виборів. Партії та кандидати, а також ОПОРА та інші громадські організації повідомляли про продовження цієї практики під час парламентської кампанії.¹¹ Як повідомили НДІ, ця практика найбільш поширена серед самовисуванців на одномандатних округах.

Зловживання адміністративним ресурсом: Розмивання кордонів між привілеями посади та веденням виборчої кампанії уже тривалий час є характерним для української політики. Багато партій повідомляли, що, на їхню думку, зловживання адміністративним ресурсом зменшилося порівняно з попередніми виборами. ОПОРА відзначила, базуючись на зафіксованих порушеннях, що на відміну від попередніх

⁸ «Перші фінзвіти. Хто фінансував кампанію партій — невідомо,» ЧЕСНО, 13 липня 2019 р. www.chesno.org/post/3411/

⁹ «Усі програми однакові? Плагіат мажоритарників», ЧЕСНО, 17 липня 2019 р. <https://www.chesno.org/en/post/3436/>

¹⁰ «Кандидати «двійники» на позачергових виборах народних депутатів», ОПОРА, 11 липня 2019 р. https://opora.ua.org/vybory/parlamentskiyi-vybory-2019/sdiynyky_2019

¹¹ «Звіт за результатами спостереження ОПОРИ на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року: Тенденції липня та попередні висновки кампанії», ОПОРА, 19 липня 2019 р. <https://www.opora.ua.org/report/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019/19028-zvit-za-rezultatami-sposterezhennia-opori-na-pozachergovikh-viborakh-narodnikh-deputativ-ukrayini-21-lipnia-2019-roku-tendentsiyi-lipnia-ta-poperedni-visnovki-kampaniyi>

виборів, ця практика не мала централізованої організації, а скоріше відображала різноманіття владної динаміки на місцях у деяких одномандатних округах.¹²

Вирішення та врегулювання спорів: Партії та вітчизняні спостерігачі висловлювали занепокоєння щодо того, що порушення правил ведення виборчої кампанії не завжди призводили до покарання або накладання санкцій. Поліція, як вважалося, реагувала неупереджено, за винятком окремих випадків на місцевому рівні. Водночас, партії та вітчизняні спостерігачі повідомляли НДІ, що деякі порушення не було доведено до стадії розслідування через особливості судового розгляду, який є складним та вимагає тривалого часу, а також через відсутність ефективних санкцій або ж низькі очікування щодо можливості задоволення позову. Інші ж справи, які було доведено до суду, затримувались на стадії судового провадження. Це є відображенням ширшої тенденції низької довіри громадськості до судів та судових процесів в Україні.

Фінансування кампанії: Олігархічне фінансування залишається ключовим чинником політичного та електорального середовища в Україні, підриваючи вплив окремих виборців та змінюючи підзвітність обраних політиків. Вжиті для подолання цієї проблеми кроки наразі виявилися недостатніми. Проведені у 2015 році реформи підвищили прозорість політичного фінансування та фінансування передвиборчих кампаній, що стало позитивним кроком. Разом із тим, нормативно-правова база політичного фінансування усе ще не охоплює низку різновидів внесків, зокрема пожертви третіх осіб та пожертви в натурі, передчасний початок кампанії та такі заходи, як публічні шоу кандидатів та партій, які виконують роль передвиборчих заходів, але такими не називаються і не включаються у звіти.

Закон передбачає обмеження на внески з приватних джерел, але не на внески самих кандидатів або партій, які їх висувають. Крім того, джерела внесків, які отримує партія та після цього переводить на потреби компанії, мають бути розкриті лише в кварталних фінансових звітах партій. Аналіз проміжних фінансових звітів на парламентських виборах, виконаний Рухом ЧЕСНО, показує, що 96% внесків виборчих фондів партій надійшли від самих же партій.¹³ В результаті, інформація про фактичних донорів буде розкрита лише в серпні 2019 р., після виборів, і вона не допоможе виборцям зробити інформований вибір.

Максимальний розмір витрат на виборчу кампанію відносно високий порівняно з сусідніми країнами, в т.ч. економічно міцнішими. Для кампаній за партійними списками обмеження складає 90 тис. розмірів мінімальної заробітної плати (близько 14 млн. дол. США), а для кандидатів у одномандатних округах — 4 тис. розмірів мінімальної заробітної плати (близько 628 000 дол. США). Такі норми заохочують кандидатів до серйозних витрат, використання дорогих способів ведення агітації — такі як телевізійна реклама — та, у свою чергу, призводять до залежності від багатих донорів.

Моніторинг та регулювання ведення онлайн-кампаній та витрат на них також є недостатнім. ОПОРА¹⁴ і ЧЕСНО¹⁵ здійснювали моніторинг передвиборчої реклами у Facebook. Вони повідомили про те, що витрати на партійну рекламу за даними рекламної бібліотеки Facebook значно перевищували суми, зазначені партіями у проміжних фінансових звітах про передвиборчу кампанію.

Повноваження Національного агентства запобігання корупції (НАЗК) та ЦВК щодо моніторингу виконання правил фінансування передвиборчої кампанії перетинаються. Ці організації забезпечують мінімальне виконання вимог щодо звітності, та їм бракує належних фінансових та кадрових ресурсів і каральних повноважень. НАЗК також має низький рівень довіри з боку зацікавлених сторін. Покарання

¹² Там же.

¹³ «Перші фінзвіти. Хто фінансував кампанію партій — невідомо», ЧЕСНО, 13 липня 2019 р., www.chesno.org/post/3411/

¹⁴ «Політична агітація у соціальній мережі Facebook», ОПОРА, 19 липня 2019 р. https://www.oporaua.org/en/article/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019/FB_ad

¹⁵ «Гра в наперстки: що партії (не) показали у своїх фінзвітах за вибори», ЧЕСНО, 19 липня 2019 р. <https://www.chesno.org/post/3454/>

за порушення правил фінансування є непропорційними та нездатні запобігти таким порушенням у майбутньому.

Участь громадян шляхом здійснення малих внесків на користь політичних партій стала би противагою олігархічному фінансуванню. Проведене НДІ дослідження громадської думки свідчить, що багато українців готові здійснювати внески на користь політичних партій, які справді будуть представляти їхні інтереси, але процес здійснення малих внесків залишається надмірно обтяжливим — заборонені внески в режимі онлайн.

ІНФОРМАЦІЙНЕ МЕДІА СЕРЕДОВИЩЕ

Виборці мали доступ до значної кількості інформації про парламентські вибори, а перебіг передвиборчих кампаній широко висвітлювався телевізійними каналами. Крім того, сайти новин та соціальні медіа надавали виборцям доступ до інформації про партії та кандидатів. Незважаючи на зростання кількості джерел новин, декілька проблем — зокрема, зосередження медіа у власності кількох осіб, слабкість регулювання та узгоджена кампанія російської дезінформації — перешкождали доступу виборців до неупередженої та достовірної інформації.

Про більшість новин українці дізнаються з телебачення. Невелика група олігархів контролює 73% українського телебачення¹⁶, а проведений коаліцією громадських організацій передвиборчий моніторинг показав, що телевізійні новини були упереджені на користь кандидатів, що є союзниками власників телеканалів або яких підтримують власники телеканалів. При цьому упередженість стосувалася як кількості ефірного часу, так і змісту. Крім того, коаліція відзначила зростання так званої «джинси» — оплаченої реклами, замаскованої під неупереджені новини.¹⁷ Кандидати, які є професійними естрадними артистами, не мають обмежень у трансляції власних творчих продуктів на телебаченні, що на думку деяких партій та громадських організацій, дає їм перевагу на виборах. Суспільний мовник уже кілька років не отримував повного фінансування, що заважає йому стати альтернативою телебаченню, яке належить олігархам. Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення (НРУТР) здійснює моніторинг порушень виборчого законодавства, але не має права застосовувати санкції.

Делегація НДІ вислухала занепокоєння представників політичних партій та громадянського суспільства щодо купівлі телеканалу ZIK під час передвиборчої кампанії лідером партії «Опозиційна платформа — За життя». Ці занепокоєння підсилювались аналізом, який вказує на редакційну політику каналу, що збігається з російською дезінформацією в Україні, пов'язаною з виборами.¹⁸

Дослідження НДІ показує, що використання соціальних медіа зростає, й Інтернет стає усе більш важливим джерелом новин: 64% респондентів заходять в мережу в пошуках новин принаймні раз на тиждень. Однак якість інформації в Інтернеті не завжди висока. Хоча офіційні акаунти кандидатів та партій зазвичай ведуть позитивну агітацію, негативна реклама й напади усе ще поширені в постах приватних осіб або третіх сторін. Facebook та Instagram, найпопулярніші соціальні мережі в Україні, вимагають, аби рекламодавці позначали політичну рекламу, але цієї політики дотримуються непослідовно, і громадські організації повідомляють про складнощі в донесенні до платформ інформації про відсутність належного маркування реклами.

До того ж, серйозною проблемою залишається насильство щодо журналістів. З початку кампанії та до кінця червня включно сталися три напади на репортерів.¹⁹ За даними «Центру інформації про права

¹⁶ «Результати моніторингу Big Data UA. Травень 2019», Big Data UA, 7 червня 2019 р. <http://bigdataua.com/ua/blog/134-rezultati-monitoringu-big-data-ua-traven-2019>;

¹⁷ «Проміжний звіт про результати незалежного моніторингу висвітлення кампанії парламентських виборів в Україні у ЗМІ», Рада Європи, 2019 <http://www.cje.org.ua/sites/default/files/Final%20Interim%20Report%20Parliamentary.pdf>

¹⁸ Тенденції в українському телевізійному просторі під час парламентської виборчої кампанії 2019 р. <https://detector.media/monitoring/article/169042/2019-07-17-trends-in-the-ukrainian-television-space-during-the-2019-parliamentary-election-campaign/>

¹⁹ Барометр свободи слова, Інституту масової інформації. <https://imi.org.ua/monitoring-types/barometr-svobody-slova/>

людини» 41% журналістів назвали страх фізичного насильства серйозною загрозою свободі слова, а 43% повідомили, що отримували погрози у зв'язку зі своєю професійною діяльністю.²⁰

Україна є об'єктом російської дезінформації, спрямованої на розкол країни за культурними, мовними, релігійними, політичними та геостратегічними чинниками.²¹ За даними StopFake та Міністерства інформаційної політики, дезінформаційний нарратив, посилений проросійськими ЗМІ в Україні зображав український уряд та армію агресорами у війні на Донбасі. Це набуло особливого значення, оскільки пропозиції партій завершити війну стали важливою складовою парламентської передвиборчої кампанії. Дослідження, проведене «Детектор медіа», вказує, що цими нарративами вдалося заплутати людей.²² На Сході 48% респондентів не могли відповісти, Росія чи Україна відповідальна за захоплення росіянами українських моряків у Керченській затоці, а 33% звинувачували Україну. Під час виборів російські ЗМІ продовжували дезінформацію, в якій дискредитували ЄС та НАТО, називали українські вибори «цирком», а також критикували певні політичні фігури та партії. Президент Володимир Зеленський та Петро Порошенко, наприклад, зображувалися у значно негативнішому світлі, ніж інші кандидати — наприклад, кандидати від «Опозиційної платформи — За життя».

Протягом передвиборчого періоду НДІ здійснював моніторинг 26 регіональних та національних каналів у «Телеграм». Під час моніторингу було помічено тенденцію непропорційно негативних постів про виборчий процес, колишнього Президента Порошенка та Президента Зеленського. Порошенко, про якого публікувалась більша кількість негативних постів, ніж про інших кандидатів, часто зображувався як невдалий президент. Зеленський, згідно із постами, порушував свої передвиборчі обіцянки та потурав Заходу.

Спроби уряду боротися з дезінформацією шляхом блокування російського телебачення, веб-сайтів та соціальних мереж легко обходять за допомогою супутникового телебачення або віртуальних приватних мереж. П'ять відсотків українців продовжують отримувати новини переважно з російських ЗМІ, і на Сході цей показник вищий. Крім того, російські ЗМІ активно намагаються збільшити свою аудиторію в Україні для впливу на громадську думку.

Хоча Facebook вжив заходів для підвищення прозорості стосовно того, хто контролює впливові сторінки та купує рекламу, партнери з громадянського суспільства повідомляють, що ці інструменти неефективні і з ними складно працювати. Це, зокрема, стосується бібліотеки політичної реклами, повний пошук якою став доступний лише за 10 днів до виборів. Інші платформи — такі як YouTube — ще менш прозорі. Жодна з цих платформ не має представництва в Україні, яке могло б зайнятися проблемою виборчої дезінформації на місцевому рівні.

StopFake, Texty, «Детектор медіа», «Інтерньюз», IREX та НДІ, серед інших українських та міжнародних неурядових об'єднань, вивчають дезінформацію та борються з нею за допомогою досліджень громадської думки, факт-чекінгу, відстежування неправдивих нарративів та інших заходів. Проте, цих зусиль недостатньо. Для визначення та впровадження заходів із протидії дезінформації, спрямованих на підвищення стійкості та зменшення впливу дезінформації необхідна активна співпраця міністерств, парламенту, НУО, політичних партій та міжнародних партнерів.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ВИБОРАМИ

Незалежне громадське спостереження за виборами в Україні уже стало усталеною практикою. Громадські моніторингові організації спостерігають за кожними великими виборами, починаючи з 1994 року. ЦВК акредитувала 163 громадських моніторингових організацій, що у чотири рази більше, ніж було в 2014 році. За даними ОПОРИ, багато з новоакредитованих груп спостерігачів були

²⁰ «Журналісти назвали найбільші загрози свободі слова», Українська правда, 20 червня 2019 р. <https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/20/7218686/>;

²¹ «Біла книга спеціальних інформаційних операцій проти України 2014-2018», Міністерство інформаційної політики, 2018 р. https://mip.gov.ua/files/pdf/white_book_2018_mip.pdf

²² «Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати загальноукраїнського опитування громадської думки», Детектор медіа, березень 2019 р. https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/164308/DM-KMIS_Report_05_2019_ENGL_WEB.pdf

опосередковано поєднані з політичними партіями або ж не мали жодного досвіду спостереження за виборами. На виборах зареєструвалася 21 група міжнародних спостерігачів, серед яких НДІ, МРІ та ENEMO.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Нормативно-правова база та адміністрування виборів

- Шляхом консультацій та в інклюзивний спосіб, Верховній Раді України, слід надалі доопрацювати ухвалений 11 липня Виборчий кодекс з метою вирішення нерозв'язаних поки що проблем, а саме:
 - Комплексна гармонізація нормативно-правової бази для президентських, парламентських та місцевих виборів
 - Спрощення порядку зміни місця голосування, в т.ч. запровадження онлайн-механізмів для такої зміни
 - Вдосконалення процедур вирішення та врегулювання спорів
 - Положення про проведення позачергових виборів, які враховують строки оскарження
 - Положення включені у законопроект №8270, які б посилювали санкції за підкуп виборців та зловживання стосовно технічних кандидатів.
- ЦВК слід підвищити рівень прозорості, публікуючи всі ключові дані про вибори своєчасно та у машиночитному форматі; забезпечити відкритість усіх обговорень для всіх акредитованих вітчизняних та міжнародних спостерігачів; стандартизувати процес подання скарг та надати реєстр поданих скарг; а також створити комплексний пакет форм для реєстрації кандидатів.
- Проведення будь-яких інших позачергових виборів має бути вирішене за допомогою процесу консультацій із врахуванням можливого впливу на усі зацікавлені сторони.

Реалізація виборчих прав

- Верховній Раді України слід прийняти законопроект №6240, щоб полегшити голосування для ВПО, інших внутрішніх мігрантів та громадян, зареєстрованих на невідконтрольних територіях.
- Уряду, Верховній Раді України, НУО та політичним партіям слід визначити перешкоди для реєстрації ромів та вжити заходів для подолання проблеми їх невключення до ДРВ.
- Верховній Раді України слід розглянути законопроект №5559 для усунення перешкод для участі у виборах людей з інвалідністю.
- ЦВК та групам громадянського суспільства слід розширити заходи з навчання виборців таким чином, аби групи, виборчі права яких традиційно обмежені, розуміли та реалізовували свої права.

Гендерна рівність та інклюзивність

- Верховній Раді України слід підтвердити гендерні квоти та забезпечити механізм їх реалізації, включені до Виборчого кодексу, ухваленого 11 липня, якщо він стане законом, або ж забезпечити включення аналогічних положень до іншого, альтернативного виборчого законодавства.
- Партіям слід взяти зобов'язання дотримуватися гендерного квотування, передбаченого у виборчому законодавстві, та добровільно встановити власні цілі щодо квотування. За використання пропорційної системи з відкритими списками партіям слід вжити заходів для того, щоб жінки займали прохідні позиції.
- Партіям слід включити політику просування гендерної рівності у свої програми та утриматися від підсилення гендерних стереотипів у рамках передвиборчих кампаній.
- В рамках зусиль щодо відкриття даних ЦВК слід провести категоризацію даних про реєстрацію кандидатів, реєстрацію та явку виборців за ознакою статі.
- Засобам масової інформації слід забезпечити рівне висвітлення кандидатів та кандидаток і розробити стандарти гендерної чутливості у такому висвітленні.
- Партіям слід звертатися до спільнот ЛГБТІ в рамках розширеної роботи на підтримку політики толерантності та рівності перед правом для всіх.

Кампанія

- Верховній Раді України слід вирішити питання зловживання адміністративними ресурсами через необхідні зміни до законодавства, включно з заборонаю на ведення посадовими особами діяльності, що забезпечує нечесну політичну перевагу.
- Правоохоронним органам слід ефективно та своєчасно розслідувати випадки насильства, залякування та підкупу виборців і карати порушників.
- Правоохоронним органам і судам слід забезпечувати своєчасне, неупереджене, ефективне й пропорційне покарання за порушення виборчого законодавства.
- Кандидатам та політичним партіям слід розглянути кодекс поведінки, який передбачає дотримання закону та високих етичних стандартів, мирного ведення передвиборчих кампаній навколо конкретних питань.

Фінансування кампанії

- Кандидатам, партіям та передвиборчим штабам слід повністю дотримуватися всіх законів та підзаконних актів, що стосуються партійного та виборчого фінансування.
- Верховній Раді України слід переглянути закони, які регулюють фінансування передвиборчих кампаній, щоб:
 - Краще регулювати пожертви третіх осіб та нематеріальні пожертви, а також достроковий початок кампанії
 - Встановити обмеження на пожертви кандидатів та партій внески на власні виборчі рахунки
 - Вимагати більш вчасного та гармонізованого звітування про такі пожертви
 - Знизити максимальний розмір витрат на кампанію
- Верховній Раді України слід забезпечити, щоб НАЗК та ЦВК мали належні кадрові та фінансові ресурси, а також достатні повноваження та незалежність для координації своєї діяльності, моніторингу дотримання правил фінансування та забезпечення своєчасних та переконливих санкцій проти порушників.
- НАЗК, зокрема, слід отримувати та розглядати зворотний зв'язок від партій, кандидатів та громадянського суспільства і усувати причини їхніх сумнівів щодо неупередженості цього органу.
- Верховній Раді України слід внести правки у відповідні закони для спрощення порядку внесення невеликих пожертв від громадян на користь політичних партій і кандидатів.

Інформаційне середовище

- Всім засобам масової інформації, які висвітлюють вибори, слід розробити, опублікувати й забезпечити дотримання стандартів журналістської етики включно зі встановленням та публікацією чіткого розділу між новинами, редакційними колонками та оплаченими матеріалами.
- Верховній Раді України слід повністю фінансувати суспільний мовник, щоб він мав змогу бути реальною альтернативою тим медіа, які перебувають у власності олігархів.
- Верховній Раді України слід надати НРУТР більше повноважень, зокрема щодо можливості накладання санкцій, та ресурсів задля забезпечення її ефективності та незалежності.
- Слід застосовувати міжнародний тиск до компаній соціальних медіа, аби вони ефективніше обмежували дезінформацію.
- Соціальні медіа мають розкривати, хто контролює «місцеві» сайти, які транслюють новини про вибори, а також забезпечувати прозорість політичної реклами в режимі реального часу.
- Компаніям соціальних медіа слід відкрити україномовні місцеві представництва для підвищення ефективності протидії дезінформації та порушенням виборчого законодавства.

- Верховній Раді України слід забезпечити пропорційність санкцій за порушення законів про висвітлення виборів ЗМІ .
- Верховній Раді України слід розглянути заходи, які б мінімізували роль платної передвиборчої реклами у традиційних та онлайн-медіа шляхом встановлення обмежень або заборон у виборчий період, а також кроки для забезпечення рівного ефірного часу для учасників виборів на комерційних та громадських каналах.

Спостереження за виборами

- Всім міжнародним та громадським спостерігачам слід працювати у відповідності до «Декларації принципів міжнародного спостереження за виборами» та «Декларації глобальних принципів непартійного спостереження і моніторингу виборів громадськими організаціями».

ДЕЛЕГАЦІЯ ТА ЇЇ РОБОТА

Делегація прибула до Києва 17 липня та провела зустрічі з лідерами політичних партій, командами кандидатів, членами виборчих комісій, високопосадовцями уряду, представниками громадських організацій, журналістами та дипломатами. 19-20 липня команди спостерігачів працювали у 13 регіонах України, в т.ч. у Києві, де зустрічалися з членами місцевих виборчих штабів, виборчих комісій, спостерігачами та громадськими активістами. У день виборів команди НДІ спостерігали за процесами голосування та підрахунку голосів на виборчих дільницях по усій країні. До складу делегації входили:

Еліенор Бенуа, Франція
Крістофер Блер, США
Вім Борреманс, Бельгія
Джон Брутон, Ірландія
Метью Батлер, США
Орест Дейчаківський, США
Дана Діакону, Румунія
Арон Ельріх, США
Ділек Ертугель, США
Рейчел Вестон Ешенбешер, США
Кеті Фокс, США

Джен Фрідберг, США
Лорі Фултон, США
Кальвін Гарнер, США
Одрі Гловер, Велика Британія
Девід Гамільтон, США
Ребекка Хармс, Німеччина
Аршад Хасан, США
Сем Хайнс, США
Лора Джуєтт, США
Натія Джикія, Грузія
Міріам Крійнен, Нідерланди
Маріє Лаффебер, Нідерланди

Роберт Лібераторе, США
Джон Ловдал, Норвегія
Мішель МакГрорті, США
Тамта Отіашвілі, Грузія
Майкл Пепез, США
Наташа Росчайлд, США
Меган Тінглі, США
Домінік Толксдорф, Німеччина
Каролін Ван Дюллемен, Нідерланди
Крістін Тодд Вітман, США
Ієн Т. Вудвард, США

НДІ висловлює подяку Агентству США з міжнародного розвитку (USAID) за фінансування роботи делегації. Окрім роботи міжнародних спостерігачів, НДІ підтримував моніторингову місію ENEMO та надавав технічну допомогу ОПОРІ. НДІ — це неприбуткова, непартійна організація, яка працює задля підтримки та зміцнення демократичних інститутів у всьому світі шляхом посилення участі громадян, відкритості та підзвітності уряду. НДІ організував понад 250 міжнародних спостережних місій або місій з оцінювання у більш ніж 65 країнах, в т.ч. 12 місій з оцінювання виборів в Україні, починаючи з 1992 року.

КОНТАКТНІ ДАНІ НДІ

Джері Хартс, +1 202 728 5500, jhartz@ndi.org
Лора Джуєтт, +1 202 728 5500, ljewett@ndi.org
Ярина Одинак, +380 67 904 4830, iodynak@ndi.org